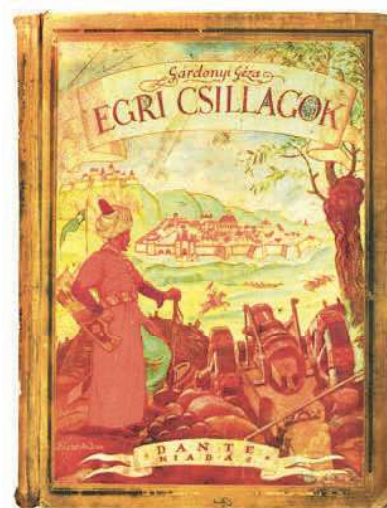

Az *Egri csillagok* mint emlékezhely

KUSPER JUDIT

Szerencsés helyzetben van az olvasó, amikor újra és újra nekiveselkedik Gárdonyi Géza nagyszabású és kultuszteremtő regényének, az *Egri csillagoknak*, hiszen mindig (de megkockáztathatjuk: már az első olvasás alkalmával is) egy olyan irodalmi és kulturális hagyományba lép, amely jelentős mértékben befolyásolja a mű befogadását. Az egyik kérdésünk éppen ezért az lehet, hogy ez a hagyomány milyen mértékben irányítja az olvasást, illetve hogyan alakul ki és működik az irodalmi mű kultusza?

Az immár évtizedek óta egyre népszerűbb emlékezetkultúra mást és mást kínál az olvasónak attól függően, mi válik fontossá, kérdéssé, problémává a múlt vizsgálata és megismerése során. A múlt viszont – időviszonyítási jellegénél fogva – soha nem ragadható meg a maga valójában, elvont fogalom csupán, amelynek nincs kézzel fogható léte, ezért beszélni sem könnyű róla. Ám maga a múltról való beszéd eleve létrehozza azt a „testet”, amely formálhatóvá, érthetővé, nyelvvé teszi mindazt, ami nem megfogható, s e nyelvi teremtés mellé odaállít – mintegy emlékműként – egy helyet is, aminek segítségével az emlékezet képes kifejteni hatását.

Az így megteremtődő emlékezhelyek sok esetben magát a múltat is képesek formálni, átírni, ugyanakkor jelenvalóvá is tenni, ami elmúlt, egyszerre létrehozva és áthidalva azt a szakadékot, amit a temporalitás teremt.

Számunkra Gárdonyi regénye kapcsán mindez nem elsősorban a történelem megtapasztalása felől válik izgalmassá, sokkal inkább e gazdag terep, az irodalom felől, amely egyszerre teszi lehetővé számunkra a megismerés és a megértés kettős momentumát, anélkül, hogy bármilyen megszorítással kelljen élnie.

Az irodalmi műalkotás az emlékezés egyik legkitüntetettebb terepe, ha úgy tetszik, helye (lám, az emlékezhely kifejezés máris új jelentést kap!), s ezáltal a kollektív emlékezet és tudás legfőbb terepe. Az *Egri csillagok*, lássuk be, évtizedek óta a magyar irodalmi kánon egyik legkitüntetettebb alkotása, már Gárdonyi Géza életében kötelező olvasmány volt, s azóta is tartja megtisztelő pozícióját, hiszen mindmáig része annak a nyílt kánonnak, amelyet nagyban befolyásolnak a mindenkor iskolás (jelen esetben általános iskolai) tankönyvek és a különböző hatalmi és oktatáspolitikai pozíciók. A magyar általános iskolások (legnagyobb része) hatodik osztályban kötelező olvasmányként találkozik a tisztességes terjedelmű regénnyel. Sejthető: azt a korábbi koncepciót követve, hogy az adott tanév kötelező olvasmánya valamilyen mértékben támogassa az

abban az évben tanult történelem tananyag elsajátítását is, így kapóra jön, hogy Gárdonyi műve éppen a török megszállás korszakát dolgozza fel. Ez még nem lenne elég ahhoz, hogy a regény kultuszművé váljon, pedig e koncepciót támasztja alá az a tény, hogy 2005-ben egy televíziós játékban elnyerte a megtisztelő „Nagy Könyv” címet. Györke Ágnes, a mű keletkezését és recepcióját áttekintő alapos tanulmányában¹ is láthatjuk, hogy a regény a keletkezése óta eltelt bő évszázadban minden korszak és kánon ítéésének felkínálta az éppen megfelelő kanonizációs pozíciót: hol homéroszi eposzként viselte magán az eposzi, szakrális jegyeket, hol pozitivistát, a valóságot tükröző történelmi regényként beszéltek róla, és mindez a népszerűségét nem csorbitotta. Talán éppen ezért érezhetjük úgy, hogy olyan irodalmi alkotással van dolgunk, amely – éppen kultuszjellegéből adódóan – túlkanonizált, s ezáltal szinte lehetetlenné teszi az újraértelmezést és a korábbi, túl stabil pozíciókból való kimozdítást. (Érdemes megjegyezni, hogy amíg az *Egri csillagok* a nyílt kánon szerves része, addig Gárdonyi többi műve lényegében kánonon kívüli. Regényei közül említhetünk meg néhány ismertebbet, például az *Isten rabjait*, *A láthatatlan embert* vagy az *Ida regényét*, illetve a szintén iskolás könyvekből ismert néhány novelláját.) A kultuszművé válás viszont lényegében az ártalmatlanná tétellel (azaz a „magas” irodalomból az ifjúsági irodalomba helyezéssel) egyszerre zajlott, hiszen a kánon a gyermekirodalom részévé tette – s ezzel egy időben s éppen ezáltal a közös tudás részévé – az általános iskolai tananyagnak köszönhetően.

A közös tudás részévé válik a mű akkor is, amikor – lényegében reflektálatlanul – bekapcsolódik a kora újkori kollektív tudatelemek hagyományába. A keresztény–iszlám oppozíciót, amely az ábrázolt korszak egyik leghangsúlyosabb tudáseleme, képes szöveggé tenni, méghozzá úgy, hogy nem a magas irodalom, hanem a populáris regiszter nyelvén szólal meg: a mű részévé válik a gyerekdalok, csúfolók, népdalok világa, és fontos szereplővé a vándorénekes, Tinódi Lantos Sebestyén, akinek alakja és műve kicsinyítő tükörként is értelmezhető. Így a mű nemcsak történelmi, hanem nyelvi-poétikai szempontból is része és folytatója egy hagyománynak, amely lehetővé teszi, hogy hidat építsünk a múlt és a mindig újrateremtődő jelen közé nyelvi-kulturális szempontból. Igaz, hogy műfaji tekintetben történelmi regényről beszélhetünk, de éppen a múlt és a nyelv ilyen felidézése készítet bennünket arra, hogy nem szakrális, hanem poétikai-retorikai értelemben eposzként, eposzzerű műként értelmezzük az *Egri csillagokat*. Nem cé-

Körösfői-Kriesch Aladár: Dobó István az egri nők segítségével megvédi Eger várát a töröktől, 1898 (Eger, Dobó István Vármúzeum)

lom itt, hogy a bahtyini poétikát követve az eposzszerűség és a regényszerűség jegyeit vizsgáljam a műben (ez nem is adna választ a kérdéseinkre), inkább az emlékezés és az emlékezet-helyek lehetséges értelmezéseinek segítségével próbálok rávilágítani arra, miért vált Gárdonyi regénye kultuszregénnyé.

Pusztán a történelmi emlékezés, a megismerés vágya nem lenne képes létrehozni sem magát a kultuszt, sem az emléke-zethelyet, amely jelenvaló mind a mai napig – persze nem tudjuk, hogy a regény nélkül is emlékezhelyként működne-e. Az egri vár az ország egyik leglátogatottabb látványossága, nem ritka, hogy a hatodikos osztályok éppen a regény olvasása után látogatnak a várba, hogy a dicső csata helyszíneit keressék. S a hangsúly itt a dicső csatán van, hiszen – a magyar történelmi regények közül szinte egyedülálló módon – a dicsőség, a győzelem az, ami a történelmi emlékezet irányát kijelöli. Mi tagadás, nem sok győztes csatát tudunk felsorolni, amelyhez egyrészt emlékezhely, másrészt az emlékezetet ébren tartó irodalmi műalkotás kapcsolódik, s ez mindenképp az egyik lehetséges megközelítésmódot és olvasásmódot is meghatározhatja: az Aleida Assmann-nál olvasott három kitüntetett nemzet-szerepből (győztes, mártír, áldozat)² itt a győztes kerül előtérbe, még akkor is, ha a pozitivistáknak tudja, hogy az egri várvédők dicsősége nem volt végső győzelem, s akkor is, ha – mintegy párhuzamos olvasatként – Török Bálint sorsa felkínálja a másik nemzet-szerepet, a vesztesét,

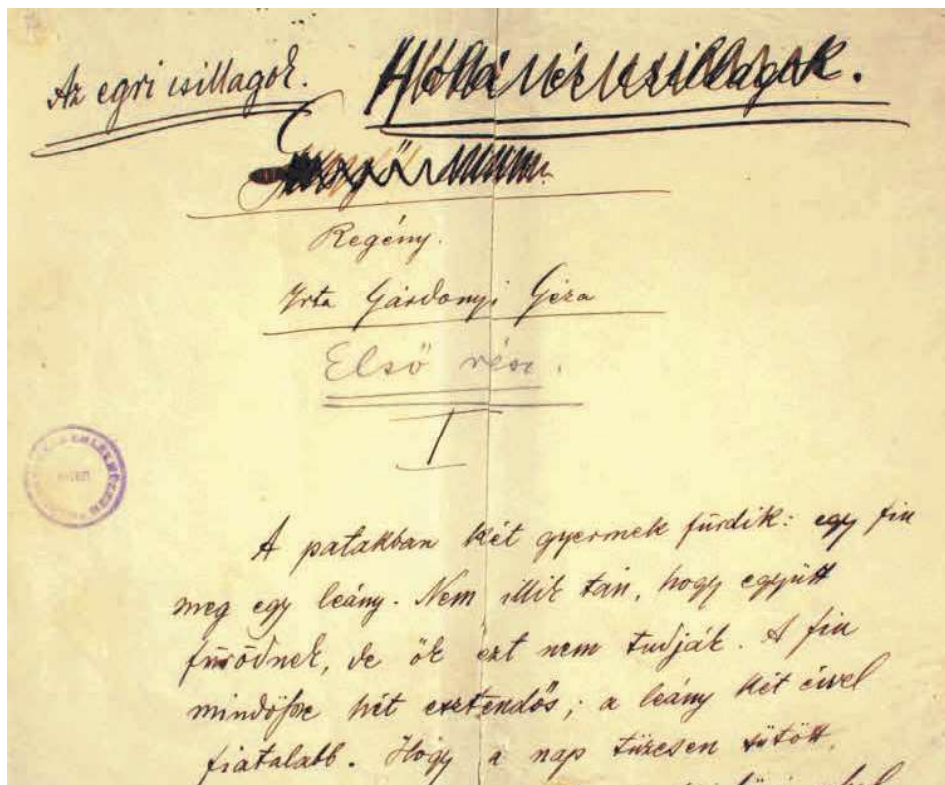
áldozatét. A különböző olvasatok viszont különböző identitás-erősítő pozíciókat kínálnak fel, s ezek közül – szükségszerűen – a győztes-narratíváé a diadal.

A történelmi esemény és a hozzá kapcsolódó hely viszont nem tudná kijelölni az emlékezet lehetőségét: az emlékező (a regény) teremti meg a helyet emlékezhelyként, így már nem egy vár a sok közül az egri vár, hanem az a hely, amely – egy narratív teljesítményhez kapcsolódva – képessé válik kultikus szerep betöltésére.

A mű pedig tovább tudja erősíteni ezt a kultikus szerepet az eposzszerű jegyekre építve, kihasználva a szöveg retorikai meghatározottságát: olyan hősöket képes teremteni, akik nem idegenként, hanem sajátként jelennek meg, a befogadó ismerősként tekinthet rájuk akár Tinódi históriájából³, de akár a népmesék legkisebb fiú-alakjából is, hiszen Gergő, az árva fiú lesz az, aki a mű hősévé válik. Az elbeszélő a befogadókkal közös tudásra épít, hősei is azok az allegorikus figurák (török, magyar, cigány, áruló), akik ismertek lehetnek a korabeli históriákból és a népmesékből, s emellett a mű – a népmesék szüzségét követve – a megbomlott rend helyreállítására törekedve a megnyugtató zárlat, megoldás, pozitív befejezés irányába halad.

A részletek és apró (ám fontos) képek mellett viszont láthatjuk, hogy a regény egésze belép egy nagyobb allegorikus rendbe, többféle értelmezést is felkínálva az olvasónak.

Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*, kézirat (Eger, Dobó István Vármúzeum)

A nyitó jelenetet, amikor a két gyermek a patakban fürdik, majd megjelenik Jumurdzsák, sokan, sokféleképpen értelmezték. Györke Ágnes paradicsomi jelenetként olvassa, ahol Jumurdzsák a kigyó, a csábító, így az *Egri csillagok* Gergely és Éva paradicsomból való kiűzetésének a története.⁴ Nem elvetendő a bibliai párhuzam, mégis inkább tágítani kellene a lehetséges értelmezések körét. Olvasatomban a regény közelebb áll a népmesék szerkezeti felépítéséhez, ahol a kiindulópont az egyensúly megbomlása, amit bármilyen hiány, vétek, vággy stb. előidézhet, a hős feladata pedig az lesz, hogy ezt az egyensúlyt, magát a rendet visszaállítsa, s eközben bejárja a maga – csöppet sem egyszerű – útját. Ebben az olvasatban Jumurdzsák inkább ördög, aki szintén csábít, emellett nincs sarka a csizmájának⁵ (ahogy a népmesék ördögének sincs), félszemű, csúnya. Akár kicsinyítő tükröként is olvasható viszont, hogy a töröktől már az elején meg lehet szökni, s ahogyan két kisgyerek megmenekül elrablójuktól, úgy sikerülhet a nemzetnek is legyőznie a törököt. A történet pedig az allegorikus úttá válik, amelyen végigkövetjük a hőst, így képes a szöveg megnyitni azt a kollektív tudatelemet, amely lehetővé teszi az én-tudat mellett a mi-tudat, s ezáltal a kollektív identitás kialakítását.

Ezen olvasat során nem megismerjük a múltat, hanem sajátta tesszük, így válik az emlékezhely, Eger is toposzá, a regény pedig a közös tudás részévé: a mondatai szállóigévé lesznek, a várvédők esküjét kívülről fújja minden iskolás,

a hősök archetipikussá válnak, az egri nők dicsőségét, hősiességét mindenki közmondásosan emlegeti, emellett Székely Bertalan festményéről is visszaköszönnek, a regény szereplőinek neve pedig még köznevesült is, hiszen a félszemű embert jumurdzsákként emlegetik. Újabb keletű városi legenda, hogy a volt francia elnök, Nicolas Sarkozy a regény cigány hőséne, Sárközynek a leszármazottja.

A mű nem csak a nyelvi szinteken fejt ki hatását: a szöveg térré válik az egri várban, hiszen a regény alapján próbáljuk azonosítani az egyes helyszíneket, járjuk be a kazamatát, másszuk meg a bástyákat, vagy éppen csodáljuk meg Bornemissza Gergely tüzes kerekét. Ám nem csupán a mű hősei és a textus válhatnak emlékezhellyé, hanem – a kultusz hozadékaként – a szerző is. Mind az Egerben található Emlékház, mind az egri, érsekkerti szobor szerves része az

emlékezetnek, emellett érdemes elgondolkodni az egri várban, Gárdonyi sírján található feliraton is. „Csak a teste!” – olvashatjuk a sommás mondatot, amely egyszersmind felhívás a továbbgondolásra, értelmezésre.

Az emlékezet jelen idejűvé tételének számos módja van, láthattuk, hogy egy irodalmi műalkotás, az *Egri csillagok* nem pusztán emlékezetünk irányát befolyásolja, hanem magát az emlékezetet és az emlékezhelyek kialakulását is. Nem tudjuk persze megmondani, hogy a regény megszületése nélkül is ilyen vagy hasonló kultusz övezné-e az egri várat vagy éppen a hozzá kapcsolódó történelmi eseményeket, ám – a többi vár példáját látva – nem valószínű, hogy irodalom nélkül ilyen mértékben válhatott volna a kollektív tudás részévé a történelem ezen szelete és ez az emlékezhely. Szükségünk van a helyekre, hogy emlékezzünk – ugyanakkor szükségünk van azokra a virtuális helyekre, amelyek mindig jelen időbe képesek helyezni a múlt eseményeit, lehetővé téve, hogy a mindenkor olvasó ugyanúgy az imaginárius világ részese legyen, mint bármelyik fikciós történetnek. Emellett láthatjuk azt is, hogy – egy izgalmas oda-vissza működő játék részeként – Eger is sokat köszönhet a regénynek, amely a mi-identitást több lépcsőfokon keresztül (én, a hős – mi, az egriek – mi, a magyarok) képes megvalósítani, ezzel a magyar irodalom egyik legmarkánsabb identitás erősítő alkotását létrehozva.

¹ GYÖRKE Ágnes: *Homéroszi eposztól a Nagy Könyvig* = SZEGEDY-MASZÁK Mihály szerk., *A magyar irodalom története II.*, Gondolat Kiadói Kör Kft., Budapest, 2007, 625–638.

² ASSMANN, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, C. H. Beck, München, 2006, 64.

³ Hasonló dolog történik Arany Jánosnál is, amikor a Toldihoz, a leginkább eposz-szerű művéhez Ilosvai Selymes Péter Toldiját használja fel – ezzel teremtve meg az összeköttetést a múlt és a jelen narratív emlékezete között.

⁴ GYÖRKE: *i. m.*, 632.

⁵ GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok*, Holnap Kiadó, 2012, 36.